

ВАЛЕНТИНА ПОДШИВАЛКІНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка кафедри загальної та соціальної психології Інституту математики, економіки та техніки Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

З приводу застосування якісних методів у соціології, або Який досвід ми вивчаємо?

Abstract

The quality methods in sociology are especially efficacious within framework of researching the hidden and unpublic side of human life.

The paper is devoted to problems of quality methods choice. In this context, the most important problem is to understand the logic of requirements to technique used in different methods. The author analyzes the differences of situations of quality methods application. Beginning from description of three methods choice criteria, such as level of the experience prevalence, level of its publicity and level of its reflectiveness, she shows: (1) the differences between the spheres of private, non-private and public life experience; (2) the levels of experience prevalence, i.e. the unique experience, the plural non-standard experience, and the plural standard experience. These features of analyzed situation explain the strategies of methods choice. Hence, the features of situations are determining the differences of research techniques. F.e., the non-structured interview is more effective in study of unique private experience, whereas the structured interview – in study of plural standard public experience.

The main value of the offered approach to substantiation of interview typology can be resumed in displacing an accent from the peculiarities of procedure to peculiarities of individual or group experience.

Статтю написано в рамках підготовки посібника із застосування якісних методів у соціології. Ключова ідея, покладена в його основу, — підтримка професіоналізму. Відомо, що спеціаліст відрізняється від неспеціаліста здатністю контролювати свою діяльність та її результати, розумінням обме-

жень своїх можливостей і вмінням орієнтуватися в релевантній літературі. У вітчизняній соціології (й загалом у пострадянському просторі) дається взнаки брак спеціалізованої літератури з методології та методів соціологічних досліджень, що, на думку Г.Татарової, є причиною методологічної травми сучасних соціологів [1, с. 4].

Одним із приводів розроблення посібника послуговували певні труднощі, з якими наша соціологія зіткнулася в період політичного протистояння в країні. У цей час особливо вочевиднилася методична невідповідність класичного інструментарію, яким користувалося чимало соціологів за умов крайньої поляризації громадської думки, внаслідок чого смислові одиниці виявилися нетотожними.

Крім того, стимулами до написання посібника стала незадоволеність автора розміщенням акцентів у сучасних вітчизняних і закордонних підручниках з якісних методів, а також потреба в осмисленні власного досвіду соціологічних досліджень із застосуванням якісних методів і викладання впродовж десятиліття відповідного курсу.

Якісні методи активно розвиваються останніми роками, і методологічне й методичне осмислення їх триває. Разом із тим вони доволі суперечливо характеризуються в сучасній соціологічній літературі, що зумовлює або скептичне ставлення до них, або ігнорування специфіки їх застосування.

Метод, у найзагальнішому вигляді, можна визначити як систему регулятивних принципів і правил діяльності, що ними керується суб'єкт при дослідженні певного об'єкта, як систему науково розроблених правил, прийомів пізнання, ґрунтованих на вивченні об'єктивної дійсності й покликаних прояснювати шлях дослідження. Основні функції методу — внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того чи того об'єкта.

Упродовж ХХ століття в соціальних науках відбувалася активна робота з апробації, адаптації, розроблення та розвитку, з одного боку, тих природничих методів, що вже успішно зарекомендували себе у вивченні зовнішньої стосовно людини дійсності, а з іншого — власних методів, що враховують предметну специфіку наук, які вивчають діяльність людей.

У межах класичної методології метод дослідження значною мірою визначає об'єктивність здобутого знання, але в рамках цієї методології не розглядається питання, чим крім міркувань доцільності зумовлюється вибір того чи того методу. Міф про існування єдиного правильного методу, який дає ключ до істини, є одним із міфів класичної методології.

Так звана неklasична методологія предметом рефлексії робить сам метод, що дає змогу визначити межі пізнавальних можливостей дослідника. Але вже постнеklasична методологія розвиток методів розглядає як розвиток засобів подолання обмежень у процесі здобуття істинного знання, пов'язаних із власною позицією вченого в конкретному соціумі та його теоретичними пріоритетами.

Розвиток наукових методів визначають дві основні традиції вивчення дійсності: цільовий, телеологічний і причиннісний, каузальний підходи. Каузальний підхід, покладений в основу класичного наукового дослідження, зокрема й соціологічного, спрямований на вивчення взаємозв'язків явищ,

передусім — причинно-наслідкових. Сутність явища за цього підходу визначають, виходячи з природи його частин і їхніх внутрішніх зв'язків. У рамках цього підходу найбільшого розвитку набув науковий дослід, або експериментальний метод.

Телеологічний підхід зосереджується на якісних змінах, переходах об'єкта зі стану до стану на шляху досягнення певної мети, або, за Аристотелем, “фінальної причини” [див. про це: 2, с. 10]. Якісні методи розвиваються в рамках цієї традиції.

Сучасний розвиток соціології забезпечується шляхом поєднання переваг цих двох підходів, оскільки в соціальному житті можна виокремити дві грані: активну, що саморозвивається, та пасивну, що відображає наслідки впливу зовнішніх чинників.

Розвитку якісних методів сприяло обґрунтування В.Віндельбандом і Г.Рікертотом ідеї про рівноправність двох типів наук, або двох підходів до вивчення дійсності: *номотетичного* (законопокладального), або генералізаційного, що описує універсальне, загальне, та *ідеографічного*, індивідуалізаційного, що описує унікальне, неповторне, специфічне. Ця ідея має особливе значення для розвитку якісних методів, оскільки в європейській традиції, починаючи від Сократа і Платона, загальне, закон завжди поцінували більше, ніж *індивідуальне*, фактичне [докл. див.: 3].

Не одне десятиліття в рамках класичної, природничої, детерміністської парадигми протиставлялися здоровий глузд, в основі якого, власне, лежить унікальний життєвий досвід конкретної людини, і наукове знання, здобуте в експерименті й незалежне від спостерігача.

Життєвий досвід і досі незрідка потлумачують як сукупність банальностей, загальновідомих істин, де немає місця творчості й діалектиці. Але, як справедливо зазначає Є.Суїменко, “подеколи здоровий глузд далекої від науки “пересічної” людини, дуже близької до емпірій життя та його найнагальніших проблем, дає і може дати у сто разів більше слушних думок і влучно помічених нею фактів, гідних нових знань і “наукових концепцій”” [4, с. 177].

П.Корнєєв визначає життєвий досвід як самотутній, неповторний синтез усіляких знань і оцінок, вражень, почуттів та інших станів і активів, здійснюваних в індивідуальному людському житті й спрямованих на розв'язання його проблем [5, с. 143].

Згідно з Е.Гусерлем, повсякденний світ протиставляється конструкціям природознавства. По-перше, життєвий світ завжди віднесений до суб'єкта, це його власний навколишній повсякденний світ. По-друге, саме тому повсякденний життєвий світ має телеологічну структуру, оскільки всі його елементи співвіднесені із цілепокладальною діяльністю людини [6, с. 57].

Життєвий досвід не цілком тотожний експериментальному досвіду. Він принципово неповторний, невідтворюваний, незавершений, принципово невіддільний від конкретної особистості, на відміну від наукового дослідження, або експерименту.

О.Богданов указує на відмінність між *індивідуальним і колективним досвідом* [7, с. 107]. Він звертає увагу на феномен дроблення як змісту

досвіду людей, так і ставлення до нього. Підгрунтя такого подрібнення, на думку О.Богданова, становить функціональна вертикаль (еліта, керманічі та громадяни) і функціональна горизонталь (спеціалізація діяльності). Феномен дроблення досвіду звужує можливості порозуміння людей і призводить до “дроблення” самої людини. У сучасному, спеціалізованому суспільстві виникає потреба в об’єднанні або збиранні роздробленого досвіду [7, с. 111]. Взаємне спілкування вможливує здобуття нового змісту індивідуального досвіду та нових питань і задач із досвіду інших людей.

Науковий дослід, або експеримент відповідно до уявлень класичної парадигми важливіший за здоровий глузд чи життєвий досвід. Але разом із тим саме в життєвому досвіді очікується використання результатів наукового досвіду.

Із цього, втім, аж ніяк не випливає, що кількісні методи, розвиток яких відбувався в рамках класичної, природничо-наукової парадигми, ігнорують життєвий світ і життєвий досвід людей, на відміну від якісних методів. На мій погляд, кількісні та якісні методи дають змогу досліджувати різні — і за змістом, і за особливостями його набуття й реалізації — види досвіду.

Передусім відзначу таку характеристику досвіду, як його *публічність/приватність*. Принципово непублічний досвід стосується не лише прихованих, “заштункованих”, за Гофманом, аспектів життя, а й залежить також від міри відкритості тієї чи тієї особистості [8]. Крім того, в кожній культурі прихований бік життя має свою специфіку. Поцілунки закоханих на вулицях Парижа і поцілунки таких саме закоханих на Сході в цих культурних контекстах можуть набувати різних смислів.

Те, що ми можемо віднести до “заштункового”, не обов’язково має виходити за межі прийнятих норм (хоча й це може мати місце, приміром, у вигляді неправових практик). Але найчастіше йдеться про “чорнову кухню”, за висловом К.Левіна, будь-якого різновиду діяльності. Наприклад, під час балетного спектаклю ми навряд чи хотіли б бачити роботу працівника сцени, який тягне імпровізованого човна із героями спектаклю. Проте наше загальне враження від спектаклю залежатиме від участі багатьох людей, а не тільки від гри акторів. Або ж у ресторані нам зовсім не цікаво спостерігати за тим, як працюють кухарі на кухні (і тим паче за їхніми взаєминами), хоча деякі страви в ресторані принципово готують перед очима клієнта, але й у цьому разі частина дій кухаря, його підготовча робота не демонструється.

Кількісні методи є найадекватнішими при вивченні досвіду переважно публічного, стосовно якого сформувалися певні правила. Натомість якісні чутливіші до нюансів непублічного чи мало публічного досвіду.

Крім того, слід мати на увазі *рівень ексклюзивності чи типовості досвіду*. Ексклюзивний досвід може залишатися випадковим, а може виявитися свідченням зародження нових соціальних практик, що згодом можуть інституціоналізуватися, і для соціолога важливо не випустити з поля зору процес цього зародження.

Окремі субкультури породжують чималий специфічний досвід, який, побутуючи за певних обставин, залишається ексклюзивним для суспільства загалом, і стандартизація його при цьому не є жорсткою. Поряд із цим інституціоналізація багатьох сфер життя суспільства породжує множинний, фік-

сований і стандартизований досвід (наприклад, навчання в школі регулюється ustalеними правилами, яких дотримується кожен, хто має здобути необхідний для суспільства рівень знань).

Чим більш унікальною є соціальна ситуація, в якій опинився інформант, чим меншою є поширеність таких ситуацій у соціумі, тим адекватнішим видається застосування якісних методів.

Рефлексованість — *нерефлексованість досвіду*. Безліч розповідей, що супроводжують людське буття, засвідчують, що у людей існує потреба в об'єктивізації власного досвіду і розгляді його з різних точок зору в присутності різних слухачів.

Застосування традиційних соціологічних методів ґрунтується на припущенні стосовно повної рефлексованості здобутого людиною досвіду та її ставлення до світу. У реальній соціологічній практиці соціолог передбачає готовність респондента одразу після прочитання запитання дати відповідь на будь-яке сформульоване соціологом запитання.

Проте, з одного боку, не вся діяльність може піддаватися прямій рефлексії, а з іншого — люди різняться між собою здатністю до цієї самої рефлексії. Можна зустріти людей, утілених Хлестакових, котрі не так відображають власний досвід, як замінюють саморефлексію фантазією. Звідси необхідність контролю дослідником якості наративів інформантів, щоби не бути введеним в оману.

Якісні методи зорієнтовані на роботу з інформантами, з одного боку, схильними до рефлексії, а з іншого — мотивованими на об'єктивізацію власного досвіду у вигляді наративів. Безумовно, у межах сталих сформованих практик чи то множинного і, тією чи тією мірою, стандартизованого досвіду так звані кількісні методи видаються оптимальними. Для дослідження сформованих соціальних практик цілком достатньо власного досвіду дослідника, підкріпленого аналізом досліджень попередників. Але дослідження щойно зароджуваних інноваційних практик або практик поза публічною сферою на певному історичному етапі (наприклад, феномен фарцовки радянського періоду прислужився підґрунтям підприємницької діяльності сьогодення) необхідне застосування принципово інших методів.

Якісні дослідження, на мій погляд, спрямовані на виявлення специфіки конкретного життєвого досвіду чи повсякденного знання, а кількісні — *на оцінювання його значимості й інтенсивності виявлення*. Іншими словами, звичайні соціологічні опитування здебільшого зорієнтовані на з'ясування масштабу, обсягу, інтенсивності знання чи досвіду респондентів у тій чи тій царині та ставлення до нього.

Класичні опитувальні процедури передовсім спрямовані на пізнання підвладної рефлексії, публічної й достатньою мірою поширеної практики людей. Причому акцент робиться не так на самому особистому досвіді, як на ставленні до вимірюваних параметрів тих чи інших соціальних практик, а також на думках про них та їх оцінках. Дослідник від початку виходить з того, що практики йому відомі — невідомими залишаються їхня поширеність і ставлення до них.

Звідси застосування якісних методів передбачає:

- добір інформантів не так за соціодемографічними характеристиками, як з огляду на їхній досвід у розв'язанні тієї чи тієї проблеми;
- спрямованість формулювань запитань на відображення життєвого досвіду інформанта;
- використання стратегій, що вможливають кількарізкові звернення до інформанта, пов'язані з уточненням інформації;
- урахування необхідності збереження не стільки анонімності, яка в деяких ситуаціях неможлива, скільки особистої мотивації інформанта в дослідженні та продовженні його.

Від 1970-х років різко зростає інтерес до методів інтерв'ювання. В.Семєнова в одному з перших російських навчальних посібників із якісних методів визначає інтерв'ю як невимушену бесіду двох людей, у перебігу якої один із учасників — інтерв'юєр — пам'ятає, що в даній ситуації він виступає як професійний дослідник, який імітує роль рівноправного співрозмовника [9, с. 103]. А.Готліб також наголошує цілеспрямованість і заданість спілкування інтерв'юєра й інформанта [10, с. 286]. К.Робсон визначає інтерв'ю як різновид розмови чи бесіди, але із певною метою [11, с. 228].

Існує чимало засадових позицій щодо класифікацій інтерв'ю. До кола незаперечних А.Готліб відносить спосіб організації (індивідуальні та групові інтерв'ю), характер спілкування (безпосереднє та телефонне інтерв'ю), специфіку джерела інформації (інтерв'ю з масовим респондентом та експертом), особливості процедури інтерв'ю (інтенсивне, глибинне, фокусоване) [10, с. 289].

Усі види інтерв'ю поділяють також за технікою проведення на, з одного боку, вільні, нестандартизовані, неформалізовані (всі три слова є синонімами) і, з іншого — “невільні”, стандартизовані, формалізовані.

Загальновизнаною є думка, що формалізоване інтерв'ю призначене для отримання однотипної інформації від кожного респондента. Відповіді всіх респондентів мають бути порівнюваними й піддаватися класифікації. Ще одним критерієм віднесення інтерв'ю до формалізованого є наявність закритих запитань (зокрема, на цьому наполягає С.Белановський [12]). Формалізовані інтерв'ю називають також структуризованими і стандартизованими, і в нашій країні ці слова часто вживають як синоніми.

Неформалізовані інтерв'ю охоплюють широкий перелік видів опитувань, що не відповідають вимозі зіставності запитань і відповідей. У разі застосування неформалізованого інтерв'ю не намагаються отримати однотипну інформацію від кожного респондента, тож індивід не є в них обліковою статистичною одиницею. Зміст інтерв'ю може змінюватися від респондента до респондента: кожен респондент повідомляє про ту інформацію чи висловлює ті думки, що їх він може подати найкращим чином. Відповідно неформалізовані інтерв'ю складаються з відкритих запитань. Неформалізоване інтерв'ю, на відміну від формалізованого, не потребує як передумови для його проведення попереднього аналізу всіх пунктів інформації, що має бути отримана. Якщо в інтерв'ю містяться запитання обох типів, воно називається напівформалізованим [10].

Е.Феннето залежно від обраної форми поведінки вирізняє спрямовані, напівспрямовані та неспрямовані інтерв'ю [13, с. 14].

Розрізняють інтерв'ю з респондентами та з інформантами. У першому випадку дослідник контролює весь процес, у другому — структурування інтерв'ю визначає сам інформант, і тут важливе значення має сприйняття й розуміння інформантом конкретної ситуації або контексту [11, с. 233].

Усі відомі зараз типології ґрунтуються на кількох значимих характеристиках інтерв'ю і з дидактичної точки зору вможливають відображення багатоманіття видів інтерв'ю. Разом із тим дедалі частіше обговорюється проблема навчання нових якісних методів. Навчити — означає передусім дати такі знання, які б допомогли зробити правильний вибір методу, виходячи як із завдань дослідження, так і з особливостей досліджуваної реальності, але саме ці особливості найчастіше залишаються невідображеними у багатьох підручниках. Не випадково останніми роками загострилося питання, як навчати якісних методів.

Класифікації інтерв'ю, в основу яких покладено технічні особливості проведення інтерв'ю, дають підстави вважати, ніби вибір виду інтерв'ю — суто особиста справа соціолога, що не повною мірою відображає специфіку самої процедури вибору дослідницького інструментарію. Соціолог-початківець може наївно думати, що в нього немає жодних обмежень у використанні будь-якого виду інтерв'ю. Однак вибір кожного із видів визначається природними обмеженнями, розуміння яких саме й відрізняє професіонала від непрофесіонала.

Я виходжу з того, що так звана якісна соціологія не зводиться лишень до нових методів, вона спрямована на вивчення індивідуального й групового досвіду та дій і на вивчення певної частини реальності.

Тому, на мій погляд, пропонувані критерії різних видів індивідуального і групового досвіду можуть допомогти зрозуміти відмінності між трьома видами інтерв'ю: бесідою, вільним і напівформалізованим інтерв'ю.

Отже, *бесіда* є більш адекватною при дослідженні унікальних ситуацій, що не потрапляють або рідко потрапляють у поле зору дослідників. Тут важливо наголосити, що, хоча йдеться про індивідуальний досвід, його значення для доль інших може виявитися дуже суттєвим. Насамперед ідеться про управлінські рішення, що можуть прийматися вузьким колом людей, але при цьому можуть мати серйозні наслідки для цілого світу.

Крім того, будь-які піонерські, інноваційні проекти пропонуються окремими особистостями й акумулюють у собі їхній особистий життєвий досвід, трансляція якого може мати позитивне значення для багатьох інших людей. Метод бесіди незамінний, коли дослідник береться до вивчення нових для нього світів відносно закритих соціальних груп і їхнього “заштункового” світу.

Метод бесіди найадекватніший за ситуації, коли інформант не тільки має певний унікальний досвід, а й схильний до його рефлексії, що дістає відображення у спробах розповісти про нього іншим. Слід зазначити, що відсутність колективної рефлексії пережитого інформантом досвіду призводить до відсутності узвичаєних понять і термінів, тому інформант максимально використовує відому йому лексику. Проблема, що її схильний обго-

ворювати інформант, передусім він сам переживає як проблему. Інформант у разі використання методу бесіди посідає позицію експерта, у ролі якого може опинитися будь-хто з тих, хто пережив унікальний досвід.

Вільне інтерв'ю може виявитися доцільнішим у разі дослідження ситуацій, до яких залучене з різноманітних рольових позицій широке коло людей. Іншими словами, вільне інтерв'ю доцільно використовувати для дослідження якісної своєрідності досвідів людей, включених у певні відносно знайомі ситуації. Звідси дослідник може уявити собі основні блоки можливого досвіду, і його завдання полягає в тому, щоби максимально відобразити коло рольового розмаїття досвіду. Virізнявані ним основні блоки досвіду можуть бути по-різному втілені в індивідуальному досвіді. Основна проблема дослідника при застосуванні вільного інтерв'ю — це проблема контролю того, щоби інформант не виходив за межі особистої компетенції, концентрувався на власному досвіді, а не на оцінках того, що пережили інші і що він узяв із взаємодії з ними, зокрема з різних джерел інформації. Саме якісна своєрідність перетину траєкторій різноманітних досвідів становить підґрунтя застосування вільного інтерв'ю.

Напівформалізоване інтерв'ю. На мою думку, важливо наголосити, що неповна формалізація процедур цього різновиду інтерв'ю пов'язана з особливістю практик, для вивчення яких цей метод є найбільш адекватним. Ідеться про повсякденні поширені, відносно формалізовані практики, стосовно яких існують певні правила та норми, але реалізація яких у кожному конкретному випадку передбачає безліч якісно різних поведінкових зразків. Саме багатоманіття конкретних специфічних зразків поведінки може стати предметом дослідження, для реалізації якого напівформалізоване інтерв'ю є найпродуктивнішим.

Загальником стало твердження, що неформалізоване інтерв'ю, на відміну від формалізованого, не потребує як передумови для його проведення попереднього аналізу всіх пунктів інформації, що має бути отримана.

Підготовка путівника уможлиблюється завдяки тому, що ці практики вельми поширені й охоплюють багатьох соціальних акторів, зокрема й самих дослідників, які мають уявлення про наявні норми їх реалізації й тому можуть розробити перелік запитань для обговорення, так званий путівник, іще до зустрічі з інформантами. Таким чином, на мою думку, первинною є *напівформалізованість самих соціальних практик, а не методу.*

У разі напівформалізованого інтерв'ю саме розмаїття досвідів у рамках певних норм і правил є головним об'єктом інтересу дослідника. Завдяки цьому методу можна простежити динаміку зміни цих норм і правил. Крім того, наявність загальних правил не може регулювати всіх аспектів непублічного боку людського досвіду. Приховані види практик стають завдяки цьому методу тією чи тією мірою доступними дослідженню.

Оскільки йдеться про напівформалізовані види соціальних практик, то при вивченні їх найважливішою проблемою стає проблема проникнення за межі соціально *бажаних і декларативних відповідей інформантів.* Тому навіть у “жорсткому” варіанті інтерв'ю запитання мають загальні формулювання, щоби спровокувати оригінальні відповіді, при цьому важливою є саме перша реакція інформанта.

Слід зазначити, що назагал інтерес до якісних методів актуалізується на тлі теоретичного осмислення конструктивістської діяльності людей і формування конструктивістського підходу в самій соціології. До якісних методів доцільно вдаватися в разі дослідження діяльності людей, яка передбачає множинність результатів розвитку соціальних об'єктів. Будь-який соціальний процес можна уявити як серію послідовних виборів, здійснюваних суб'єктом із “множини всіх можливих світів”, серед яких лише один реальний, а решта мисляться як логічно можливі, тобто такі, що несуперечливим чином репрезентують можливі факти чи зв'язки речей.

Крім того, гадаю, якісні методи є плідними тоді, коли до поля зору соціолога потрапляють нові, щойно народжувані явища і процеси, включно з тими, які швидко зникають, перехідними, для яких характерні несформованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків, їх стохастичний і випадковий характер. Життєвий цикл таких феноменів в історичному плані може бути коротким, тоді як їхній вплив на подальші події — великим.

Якісні методи ефективні для дослідження статистично малозначимих подій, котрі, незважаючи на це, можуть справляти вирішальний вплив на перебіг соціальних процесів. До того ж якісні методи доцільно використовувати при дослідженні суб'єктної, особистісної складової соціальних процесів (народний герой, популярна особистість, ініціативна ділова людина), якій властива неповна тотожність зовнішньо спостережуваної поведінки та внутрішніх смислів і спонукань. У таких ситуаціях типовість виявів може маскувати реальні смисли та значення, як навмисно, так і внаслідок того, що внутрішні переживання завжди унікальні, а форми вираження об'єктивні й типові.

Якісні методи результативні для дослідження прихованого, інтимного, непублічного боку життя людини, що принципово не має демонструватися за культурними і соціальними нормами, може суперечити їм і розвиватися, залишаючись у певний період непомітним, але потенційно в майбутньому здатним запанувати в соціумі.

Отже, запропонований підхід до обґрунтування типології видів інтерв'ю зсуває акценти критеріїв вибору дослідником методів дослідження із процедурних особливостей на особливості індивідуального, групового і соціального досвіду загалом.

Література

1. *Татарова Г.Г.* Методологическая травма социолога. К вопросу об интеграции знания // Социологические исследования. — 2006. — № 9. — С. 3–11.
2. *Козьмина А.В.* Методологические предпосылки использования каузальной и телеологической причинности // Социология: 4 М. — 2005. — № 21. — С. 2–27.
3. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре. — М., 1998.
4. *Суїменко Є.І.* Інтелект і дія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 167–190.
5. *Корнеев П.В.* О понятии жизненного опыта // Философские науки. — 1980. — № 1. — С. 143–147.
6. *Гусерль Е.* Криза європейського людства // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 7–8. — С. 33–68.

7. *Богданов А.А.* Собрание человека // Психологический журнал. — 2004. — Т.25. — № 2. — С. 106–115.
8. *Гофман И.* Представление себя другим в повседневной жизни. — М., 2000.
9. *Семенова В.В.* Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. — М., 1998.
10. *Готлиб А.С.* Введение в социологическое исследование: Качественные и количественные подходы. Методология. Исследовательские практики: Учеб. пособие. — Самара, 2002.
11. *Robson C.* Real World Research. A Resource for Social Scientists and Practitioner. — S.l., 1999.
12. *Белановский С.А.* Свободное интервью как метод социологического исследования // Социология: 4М. — 1991. — № 2. — С. 5–19.
13. *Феннето Э.* Интервью и опросник: формы процедуры, результаты. — СПб., 2004.